TIJORAT BANKLARIDA ICHKI AUDIT O'TKAZISH AMALLARINI SHAKLLANTIRUVCHI METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Yuldashev Xurshidbek Mamirjonovich
Namangan davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqodchisi,
e-mail: x.yuldashev@hamkorbank.uz,
ORCID: 0009-0005-5512-8161
https://doi.org/10.5281/zenodo.21873637

Annotatsiya

Tezisda tijorat banklarida ichki audit amallarini shakllantirishga xizmat qiluvchi tizimli, jarayonli, riskka asoslangan, konsalting va raqamli yondashuvlar qiyosiy tahlil qilingan. Har bir yondashuvning metodologik asosi, qo'llanilish sohasi va cheklovlari ochib berilgan hamda ularni birlashtiruvchi integratsiyalashgan model taklif etilgan.

Kalit so'zlar: audit metodologiyasi, riskka asoslangan yondashuv, jarayonli yondashuv, tizimli yondashuv, COSO, audit amallari, uzluksiz audit, tanlanma.

Kirish

Ichki audit amallarining (audit procedures) mazmuni, ketma-ketligi va chuqurligi tanlangan metodologik yondashuvga bevosita bog'liq. Amaliyotda ko'pincha metodologiya masalasi ikkinchi darajali deb qaraladi va audit dasturi oldingi yillar shabloni asosida tuziladi — bu esa audit natijalarining formal xarakter kasb etishiga olib keladi. Bazel qo'mitasining 2012 yilgi hujjatida ichki auditorlar milliy va xalqaro professional standartlarga muvofiq ishlashi kerakligi alohida ta'kidlangan [1], IIA tomonidan 2024 yil 9 yanvarda e'lon qilingan va 2025 yil 9 yanvardan kuchga kirgan **Global ichki audit standartlari** esa ushbu metodologik bazani yangi tuzilishda — 5 ta domen, 15 ta tamoyil va 52 ta standart shaklida taqdim etadi [2].

Bankni o'zaro bog'liq elementlar majmui sifatida ko'rib chiqadi. Audit obyekti — ichki nazorat tizimi yaxlit holda. Metodologik asos — COSO'ning "Ichki nazorat — integratsiyalashgan model" hujjati bo'lib, unda ichki nazorat beshta komponent (nazorat muhiti, riskni baholash, nazorat tadbirlari, axborot va kommunikatsiya, monitoring) orqali ta'riflanadi [3].

Ustunligi: qamrovning kengligi, tizimli kamchiliklarni ko'rish imkoniyati.

Cheklovi: yuqori resurs talabi, detallashtirish darajasining pastligi.

Audit obyekti — yakunlangan biznes-jarayon (masalan, kredit sikli: ariza qabul qilish -> borrower tahlili -> qaror -> rasmiylashtirish -> monitoring -> muammoli qarz bilan ishlash). Jarayon bo'ylab *nazorat nuqtalari* (control points) belgilanadi va har birida nazoratning mavjudligi (design effectiveness) hamda amalda ishlashi (operating effectiveness) alohida testlanadi.

Ustunligi: nazorat uzilishlarini aniq lokalizatsiya qilish; bo'linmalararo "kulrang zonalar"ni ochib berish.

Cheklovi: jarayonlar tavsiflangan (dokumentlashtirilgan) bo'lishini talab qiladi.

Bugungi kunda dominant metodologiya. Audit resurslari eng yuqori qoldiq risk mavjud zonalarga yo'naltiriladi. Metodologik asos — COSO ERM (2017) va Bazel qo'mitasining operatsion riskni boshqarish tamoyillari (2021 yil mart tahriri, 12 ta tamoyil) [4; 5].

Ustunligi: resurslardan samarali foydalanish, nazorat organi talablariga muvofiqlik.

Cheklovi: risk baholashning ekspert mulohazasiga tayanishi va shundan kelib chiquvchi subyektivlik.

Auditor kafolat berish bilan cheklanmay, jarayonni takomillashtirish bo'yicha tavsiya beradi. IIA standartlari ushbu faoliyat turini rasman tan oladi, biroq mustaqillikka tahdid tug'ilmasligi uchun qat'iy chegaralar talab etiladi: auditor o'zi loyihalashtirgan nazoratni keyinchalik baholay olmaydi.

Uzluksiz audit (continuous auditing), to'liq massiv tahlili, anomaliyalarni avtomatik aniqlash, jarayon mayningi (process mining) elementlarini o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv tanlanma (sampling) riskini nolga tushiradi va auditor e'tiborini *aniqlash*dan *talqin qilish*ga ko'chiradi.

Sanab o'tilgan yondashuvlar bir-birini istisno qilmaydi va quyidagi ierarxiyada birlashtirilishi maqsadga muvofiq:

Strategik daraja — riskka asoslangan yondashuv (nimani auditlash kerak?)

Taktik daraja — jarayonli yondashuv (audit obyektini qanday tuzilmalash kerak?)

Operativ daraja — raqamli tahlil va an'anaviy audit amallari (qanday tekshirish kerak?)

Natijaviy daraja — konsalting elementi (qanday takomillashtirish kerak?).

Ushbu model doirasida audit amallari to'plami quyidagi guruhlarga bo'linadi: so'rov va suhbat (inquiry), kuzatish (observation), hujjatlarni tekshirish (inspection), qayta bajarish (re-performance), analitik amallar (analytical procedures) va ma'lumotlar tahlili (data analytics). Zamonaviy bank sharoitida oxirgi ikki guruhning ulushi ortib bormoqda.

Xulosa

1. Yagona metodologik yondashuvga tayanish ichki audit sifatini cheklaydi; optimal variant — ierarxik integratsiyalashgan model.
2. IIA'ning 2024 yilgi Global ichki audit standartlariga o'tish O'zbekiston banklari ichki audit metodologiyasini qayta ko'rib chiqishni obyektiv zaruratga aylantirdi.
3. Raqamli audit vositalarining joriy etilishi metodologik jihatdan tanlanma asosidagi an'anaviy amallar tarkibini qayta baholashni talab qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Basel Committee on Banking Supervision. *The internal audit function in banks*. — Basel: BIS, June 2012. URL: https://www.bis.org/publ/bcbs223.pdf
2. The Institute of Internal Auditors. *Global Internal Audit Standards* (2024 IPPF). — Lake Mary, FL: IIA, released 9 January 2024, effective 9 January 2025. URL: https://www.theiia.org/en/standards/2024-standards/global-internal-audit-standards/
3. COSO. *Internal Control — Integrated Framework*. — Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, 2013. URL: https://www.coso.org
4. COSO. *Enterprise Risk Management — Integrating with Strategy and Performance*. — COSO, 2017. URL: https://www.coso.org
5. Basel Committee on Banking Supervision. *Revisions to the principles for the sound management of operational risk*. — Basel: BIS, March 2021. URL: https://www.bis.org/bcbs/publ/d515.htm
6. "Tijorat banklarining ichki auditiga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Nizom (ro'yxat raqami 3302, 07.05.2021). URL: https://lex.uz/docs/5431666